

à terre" jelleggel, a kép és fríz-szerű hatásokra való törekvéssel, a mozgás folyamatának sokszor képhatású pózokká való tördelésével párosul, amiben sok az ötlet és az eredetiség, de felbukkannak az önisméllés jelei is, — ez azonban a tudatos újrátörekvésnél érthető és bocsánatos is.

*

Hol tartunk — magunkhoz és másokhoz képest; stagnálás van-e vagy újrakészülődés: ezeket a kérdéseket tettük fel magunknak e cikk elején, s az anyag gombolyításából kiderült, hogy kérdéseinkre nem lehet egyszerű, fehér-fekete válaszokat adni. Nyitott kérdések előtt állunk, amelyekre — sablonos válasz! — az idő fog feleletet adni. Egy biztos: hogy fejlődésünkre csak jó hatással lenne, ha az Operaház vezetősége még nagyobb érdeklődéssel figyelne — mi történik szerte a nagyvilágban s a java eredményeket jobban igyekezne áttelepíteni a mi földünkbe.

Ez a folyamat néhány éve — legalábbis a kölcsönös vendégszereplések terén — már megindult; ezután szükség lenne a legújabb szovjet és a legjava nyugati koreográfiák átvételére is! Ez a vértömlesztés jó hatással lenne repertoárunkra, együttesünkre, közönségünkre és főképp a jelen-jövőt teremtő idősebb és fiatalabb koreográfusokra is. A balettművészetben különösen nagy jelentőségű az élénk kölcsönhatás, sőt, még az egyoldalú átvételnek is megtermékenyítő hatása van, amint ezt a magyar balett alakulásának vázlatos ismertetéséből is láthattuk. Élénk alkotói légkör, további, még szélesebb bekapcsolódás a nemzetközi haladó áramlatokba, igényes feladatok fiatal koreográfusaink és színvonalas, jó képességű együttesünk számára, — úgy tűnik, ezek lehetnek elsőrendű feladataink annak érdekében, hogy viszonylagos lemaradásunkat behozzuk, és a magyar balett az Operaházban korunk művészi feladatainak és követelményeinek magaslatára emelkedjék.

EÖRSI ISTVÁN

KÖLTÉSZET ÉS GONDOLAT

Könnyű a cikkíró dolga, ha valamilyen nyilvánvalóan téves írásbeli megnyilatkozással száll vitába. Csupán idéznie kell, és azután tolla törével agyon-döfködheti kiszolgáltattott ellenfelét. Aki azonban széles körökben meggyökeresedett közfelfogással vitázik, az alakját állandóan változtató ködfelhőbe szurkál.

A költészetről szóló téves közfelfogások közül leginkább az a sokféleképpen megindokolt és költői gyakorlattal is alátámasztott hiedelem terjedt el, amely szerint a költészet és a gondolatiság között — legalábbis a modern időkben — athaghatatlan szakadék tátong. A fogalmiság, az intellektualizmus ellen két fő irányból támadnak: egyrészt valamiféle vulgáris materializmus nevében, amelyik a „köznap”, a „józan”, a „paraszti” ész, a társadalmi gyakorlat, a tapasztalat nevében elutasít minden spekulációt, közvetettséget, az intellektuális problémákat szekundernek minősíti; másrészt a dekadens irracionálizmus oldaláról, amely szerint a gondolat és általában a tartalom az emberi személyiségnek csak esetleges és felszínes rétegeiről rántja le a leplet, az *igazi* embert az ösztönök, indulatok, asszociációk homályos térségeiből kell előbányászni.

A „köznap” ellenvetés elsőszámú végzetes gyöngéje az, hogy következetes alkalmazása őt magát is megszünteti. Ugyanis a népelethez képest az egész művészet, úgy, ahogy van, másodlagos, intellektuális tevékenység, és nem közvetlen, materiális igények kielégítésére szolgál. Ezenkívül semmi sem indokolja, hogy a gondolatot kevésbé létezőnek fogjuk fel, mint például a kenyeret vagy a labkért.

A legelvontabb fogalom is független az (egyéni) tudattól, jól vagy rosszul, de az objektív valóságot tükrözi vissza, annak lényeges része, arról már nem is beszélve, hogy az egyénre mindenképp fogalmi rendszere, szellemi alkata jellemző. „A lét dadog csak a törvény a tiszta beszéd.” Aki a törvényszerűségek ábrázolásáról lemond, az vagy a véletleneknek szolgáltatja ki magát, hiszen a megjelenő világ végtelen számú jelensége között csak ösztönösen válogathat, vagy konkrét tartalmaktól megfosztott, „örök emberi” sablonokba csúszik. — A vulgáris fel-fogásnak kétségkívül igaza van annyiban, hogy a gondolatok az érzékek világából merítik anyagukat, és ide is térnek vissza, a művészi megformálás esetében érzékeltesen. „Az empirizmusban az a nagy elv rejlik” — írja Hegel —, „hogy ami igaz, annak a valóságban lennie és az észlelés számára léteznie kell.” „Az üres más-világiaság, az elvont értelem pókhálósövedékei és ködalakjai helyébe az *itt*, a jelen, az evilági lépjen.” De „Az empirizmus *következetes keresztülvitele*, mivel tartalom szempontjából a végesre szorítkozik, tagadja az érzékfelettit általában, vagy legalábbis megismerését és meghatározottságát, s a gondolkodásnak csak az elvonást s a formális általánosságot és azonosságot engedi meg.” És ha már az idézeteknél tartunk — amelyhez azért folyamodunk, mert mi magunk tökéletlenebbül tudnánk csak a szóbanforgó gondolatot megfogalmazni — hadd emlékeztessünk az ifjú Marx közismert mondására: „Nem elég, ha a gondolat megvalósulásra tör, magának a valóságnak is gondolatra kell törnie”.

A költészet s a gondolatiség szembeállítását nálunk sem újkeletű. A magyar állítólag azért a költők nemzete, mert távol áll tőle az elvont spekuláció. József Attila szarkazmusba rejtett dühvel idézi a Csokonairól érkező Pintér Jenőt: „Nagy olvasottsága nem ártott veleszületett költői tehetségének”. Az ilyen idézetek — amelyek abban a filiszteri elképzelésben gyökeredznek, hogy a zseni ösztönös, műveletlen, buta és lehetőleg szifilisz — tetszés szerint volnának szaporíthatók.

A gondolatellenesség dekadens, modernista válfajának társadalmi okairól már sokat írtak. Itt csak annyi álljon ismétlésképp, hogy az irracionlizmus hullámai mindig akkor árasztják el a kultúrát, amikor egy társadalmi rendszerről vagy állapotról lefoszlik az értelmesség látszata. A rabszolgatársadalom és a feudalizmus felbomlását egyaránt — különböző, sőt gyakran ellentétes tartalmú — misztikus szekták elburjánzása kísérte. Mivel a kapitalizmusban a pénz az őristent második helyre szorította vissza, a modern válság elsősorban nem a vallás, hanem a filozófia és az esztétika szférájában játszódik le, és szubjektív gyökere az illúzióvesztés. Kifinomult, idealista, agnosztikus irányzatai egyébként szintén mélyen a mindennapi gondolkodásban gyökeredznek. A hirtelen napfényre bukkanó okok és okozatok, véletlenek és szükségyszerűségek végtelen láncolatában a „józan” ész nem ismerheti ki magát; ennek intellektuális megfelelője megideologizálja ugyanazt a tehetetlenséget. Plasztikusan bukkan ez az életérzés napfényre a fiatal Werfelnél: „A világ, amelybe az ember beleszületett, értelmetlenség. Minden pályát az ösztön és a véletlen vezet, és az ész, az emberiség szörnyű ismertetőjegye rendületlenül áll az elemek brutális színjátéka előtt.” — A fenyegetettség érzése az utóbbi évtizedek során szintén világtörténelmi tömeg-élmény lett; ennek a spontán érzésnek egyik intellektuális vetülete a Semmibe lökött egzisztencia végtelen kiszolgáltatottságáról szóló tanítás. A „köznapis” és „intellektuális” irracionlizmus közvetlen kapcsolata a futurizmus misztifikált aktivitás- és gép-kultuszában különösen világosan jelentkezik.

Az irracionalista ars poeticák közül a legnagyobb hatást a szürrealizmusé keltezte, amely a szellemnek azt a pontját kívánta felderíteni a költőkkel. „ahonét tekintve élet és halál, valóságos és képzeletbeli, múlt és jövő, közölhető és közölhetetlen, magas és mély ellentéte megszűnik.” (André Breton.) Ilyen szellemek (nem is csak egyes pontjai) tetszés szerint találhatók az örültek között. Az asszociációk és álomképek értelem által nem rendezett hadseregének parancsuralma azt öli ki a költészetből, ami voltaképpen emberi benne. Ha igaz az a marx-i mondás, hogy a majom anatómiájának az ember anatómiája a kulcsa, tehát hogy az alacsonyabbrendűt a magasabbrendűből kell megközelíteni és nem fordítva, akkor az is kétségtelen, hogy az ember ösztön- és érzelem-világába, asszociációs mechanizmusába, tudatalattijába a tudat oldaláról lehet a legmélyebben behatolni. Nem foglalkoztunk volna ezzel az immár csaknem negyvenéves elmélettel, ha különböző fokú leszármazottai nem volnának ma is olyan elterjedtek.

Többnyire a kétségbeesés diktálja őket, és őszinte út-keresőket pottyantanak a szakadékbba. Sokkal raffinátabb, „filozófikusabb” náluk Gottfried Benn irracionálisuma. O a líra alapjává a szót teszi. De milyen szót? „A lírikus szava nem képvisel semmilyen eszmét, nem képvisel semmilyen gondolatot, sem eszményt, hanem magábanvaló létezés ez, kifejezés, arckifejezés, lehellet. A lírikus szava az állati természet valamiféle realizálódása.” Egy másik tanulmányában: „A szó a szellem központilag meggyökeredett fallosza.” „A szavak a közlésnél és tartalomnál többet mondanak, egyrészt ők a szellem, másrészt megvan bennük a természet dolgainak lényegisége és kétértelműsége.” Ha már a beszéd is, amely a munkával együtt az embert emberré tette, állati, fallikus, természeti tény, akkor csöppet sem lehet csodálkozni azon, hogy — mint egy harmadik tanulmányból megtudjuk — „a művészetnek és a kultúrának nincs túl sok köze egymáshoz”. „A művészet hordozója statisztikailag asszociális... nem érdekelt... a kultúrában.” Mindebből az következik, hogy a művészetnek nem lehet célja az élet megjavítása, hogy „az atlanti kultúrkörben ma és itt: a modern költemény, az abszolút költemény nem más, mint a hitnélküli költemény, a remény nélküli költemény, a senkinek sem szóló költemény, az elbűvölően összeállított szavakból álló költemény...” Benn-nek mindez arra jó, hogy véges, véletlenszerű, személyes létét, amely éveken át szolgálta Hitlert és a náciizmust, a költészet abszolút, asszociális, felelősségét nem ismerő szférájával mentesítse. Ez nem volna fontos, ha nem lappangana minden művészeti irracionizmus mögött valamiféle félelem a felelősségtől.

Benn modernségről beszél, és mindenki modernségről beszél, aki a személyiség felbomlását, a gondolat művi megsemmisítését és a tudatalatti trónraültetését, mint valami merőben új, XX. századi jelenséget erkölcsileg és tudományosan igazolni akarja. Csakhogy a felbomlás modern jelensége sem áll precedens nélkül: Diderot a „Rameau unokaöccsé”-ben egy tipikusan „modern”, felbomló személyiséget mutat be, a széthulló feudalizmus parazita értelmiségének cinikus és meghasonlott típusát — egyszersmind azonban arra is példát mutat, hogy miként lehet ezt a folyamatot hitelesen és objektíven ábrázolni. A „Minden egész eltörött” érzése az általános társadalmi meghasonlások idején modern életérzéssé válik — most csak az a kérdés, hogy jól érzi-e magát benne a költő vagy lázad ellene, és ha lázad, akkor milyen irányban? Ady például a széthullt építőkövekből rettentés erőfeszítések árán új egészet emelt — mások úgy lázadnak, hogy a részeket is szétrúgdalják. Vannak, akik jól érzik magukat a széthullott világban. Megint mások a konkrét rosszból az elmosódott, kontúr nélküli életérzések világába húzódnak vissza. A költészetet újból ellepik a virágok, a fák és a madarak, sejtlemesebben, mint a „népi-nemzeti irány” epigonjainak korában, és a műmagyarazók rögtön megmagyarázzák, hogy épp ez a homályos derengés a modern. Holott a kor gondolati problémáinak megkerülésével senki sem lehet az. A konkrét rosszal a konkrét jót kell szembeállítani. (Természetesen ez a követelmény nem minden egyes versre, de legalábbis minden költői életműre vonatkozik.)

A tévedések elkerülése végett: szerintünk sem hunyhatja be senki a szemét a mai élet alapvető, új tényei előtt: az élet meggyorsult, a válságok, a háborúk és forradalmak a tömegek érzékenységét, fogékonyságát, beteges defetizmusra és egészséges aktivitásra való hajlamát hallatlanul felfokozták, a tudomány rohamos fejlődése és népszerűsödése, az ezzel járó világnézeti válságok, az átmenetiség állandó érzése és tudata, a megsemmisüléstől való félelem stb. tömegméreteken átalakította az emberek szemléletét. Ezt természetesen nemcsak a tudatosság legmagasabb szintjéről lehet ábrázolni. A kétségbeesés kútjából kísértetiesen, de különös erővel visszhangzik a kétségbeesett kiáltás, az eldologiasodás, az elvesztettség, a felbomlás érzését az is feltárhatja, aki csak áldozatnak érzi magát: az író kritikus szemlélete helyett ügyésszé válhat maga az anyag is, ha az egyén belső nyomorúságán — esetleg fantasztikus formában — átszűrődnek a valóság legfontosabb összefüggései. A realizmus ilyen fantasztikus diadalát példázzák Franz Kafka legjobb művei is. De mindez nem változtat azon, hogy e problémák gyökere a társadalmi-gazdasági talajba, koronája pedig az intellektuális szférába nyúlik, tehát nem lehet kizárólag elvont „világérzéssel” reagálni rájuk. Különösen anakronisztikus ez olyan társadalmi körülmények között, amelyekben a korábban még rejtelmesnek ábrázolható okok közhelyszámba mennek.

Végezetül hadd szóljunk néhány szót arról, ami ennél lényegesen terjedelmesebb különálló tanulmányba kívánkozna: hogy miként jelentkezhet a gondolatiság a versben. Először is nem kell feltétlenül személyesen megjelenie. Sokszor

az elméleti elemzés a vers mögöttes területe csupán. (Példa erre Percy Bysshe Shelley Napóleon bukására írt verse.) A vers egyetlen kirobbanó indulat, és noha sok nagy betűvel írott főnév ékeskedik benne, mégsem valamiféle bonyolult fogalmi rendszer teszi intellektuálisá, hanem az, hogy létrejöttét a kor eseményeinek csaknem egyedülállóan mély megértése tette lehetővé. A napóleoni császárság és a Bourbon-restauráció önmagában, egymáshoz és a plebejus forradalmisághoz való viszonyában egyaránt helyes módon és arányban ítéltetik el, és Shelleynek mindehhez tizennégy sorra volt csak szüksége! — Ady nagy verseinek is rendszerint a háttérben bujkál az a roppant gondolati munka, amely őt kora intellektuális is legnagyobb költőjévé tette.

Az intellektualitás közvetetten a nem-gondolati versek szerkezetében is megnyilvánulhat. Minden versek egyik főérénye, a tömörség és gazdaságosság, a kihagyás művészete, az ösztönös érzeken kívül gondolati munka eredménye is. Ahol az értelem korlátozó, válogató és formát adó tevékenysége nem érvényesülhet, ott a vers részeire esik szét. A modernista vers legnagyobb tehetségű képviselőinek közös jellemvonása éppen az, hogy gyönyörű részleteket tudnak írni, megdöbbenő és igaz látomásokat, amelyek azonban ritkán állnak össze egységes verssé. A költészet legkisebb önálló egysége azonban nem a szó, nem is a kép, hanem a vers.

A gondolatiság a versben közvetlenül is jelentkezhethet, elvont fogalmak formájában. Lírai elemmé azonban csak akkor válhat, ha nem válik el a vers érzelmi alapjától, és vagy képi szemléletté alakul át, vagy a maga lakonikus és meghökkenítő módján mint új felismerésként kényszeríti rá magát az olvasóra. Ellenkező esetben tankölteményből, vagyis ritmus és esetleg rímek által gátolt és korlátozott természetellenes, prózai szövegből kell műélvezetet csiholnunk, ami reménytelen vállalkozás.

Jelenleg, éppen a lapos empirizmus és a modern irracionizmus ellen vívott harcban, különösen nagy szerep vár a dialektikus materialista gondolatiságra. *Elemeiben* ez minden korok művészetében megtalálható volt. Nemcsak az olyan materialista vagy materializmus felé hajló és ösztönösen dialektikus íróknál, mint Diderot vagy Goethe, hanem minden nagy művésznél: hiszen az objektív, ellentéteiben fejlődő valóságot tükrözték vissza. Gondoljunk csak arra, hogy pl. minden igazi drámai konfliktus ellentétek dialektikus egységére épül fel. A dialektikus materializmus kidolgozásával azonban az eddig szétszórt, javarészt ösztönös materialista és dialektikus elemek elmélyültek és egységes filozófiai rendszerré álltak össze. Ez a korszerűsége, tehát valóságúságra törő költő tájékozódását, világnézeti tisztázódását elősegítette, ugyanakkor azonban költői oldalról új nehézségeket is támasztott. Egy-egy szocialista igénnyel fellépő lírikus túl nagy mellesleg gyakran harmadkézből sajátított el — kész segédeszközként *alkalmazza* versírói gyakorlatában. A költő azonban nem úgy folyamodik a világnézetéhez, ahogy a matematikus logaritmustáblájához. A világnézeti végkövetkeztetéseket önállóan is elő kell bányászni a hétköznapi életből, logikája, kultúrája és művészi szemlélete segítségével. József Attila már 1928-ban felismerte a szocializmus mechanikus „alkalmazásában” rejlő veszélyeket: „A formai szempontoktól eltekintve minden szocialista pretenzióval fellépő költővel kapcsolatban — éppen a szocializmus érdekében — elsősorban azt kell megvizsgálni, hogy mennyiben élte át a szocializmust, mint költészetet, vagy pontosabban szólván, eszmei tartalmát mennyiben sikerült lelkivé váltania. Ez fontos szocialista szempontból, mert anélkül még a munkásság osztályharca is válhat szocializmus-ellenessé, és fontos nem-szocialista szempontból, mert egy tömegmozgalom emberi mélységeit méri.”

Ahol azonban végbement az eszmei tartalom lelkivé válása — elsősorban magáról József Attiláról beszélünk — ott a gondolati költészet előtt nem is sejtett lehetőségek nyíltak meg. Maga az érzékelhetővé váló törvény kezdett zenélni, mert a legmagasabbrendű tartalommal teltt tudat és a legnagyobb mélységből fel-feltörő ösztönvilág még az örület határmegyéjén is egymást kereste.